

JOSEF ŠMAJS

ČLOVĚK A EKOLOGICKÁ TRANSFORMACE KULTURY¹

Novověké znehodnocení přírody na objekt a předmětnou materiální skutečnost úzce souviselo s povýšením člověka na subjekt, cíl a smysl kulturního pokroku. Člověk, který jako jediný živý tvor je schopen intelektuální reflexe, kulturní tvořivosti, lásky a pokory a který má podle Schelerových slov přímou „osobní účast na božství“, je dnes nečekaně konfrontován s tím, že svou mateřskou planetu nenapravitelně poškozuje.

Ohrožení globální kultury oslabenou biosférou proto samo nejlépe koriguje zamlčený antropocentrický předsudek, že člověk je pánem Země, že je bytostí plně kulturní, která už původní přírodě neodpovídá. Je na čase připomenout lidskou biologickou stálost a ukázat, že „člověk cromagnonský měl přesně tytéž instinkty a tytéž přirozené sklony, jak máme my sami.“ (Lorenz, K.: *Takzvané zlo*. Praha 1992, s. 209.) *Dokud člověk jako biologický druh existuje, přírodě ještě odpovídá*. Pro úspěšnou reprodukci v biosféře byl totiž evolučně vybaven nejen dostatečně, ale, lze-li to tak říci, dokonce nadbytečně. Neznamena to však, že byl vybaven pro správné teoretické poznávání a technické předělávání přírody ve velkém. Takovou evoluční výbavu obdržet nemohl, protože by odporovala samotné „ústavě světa“ (Dorst).

Širší intelektuální pochopení přírody by bylo nejprve nejen nemožné, ale bylo by nad rámec jakékoli praktické užitečnosti. Správnost a přiměřenost lidského individuálního chování je totiž v každém dílčím systému — přírodním i kulturním — dodnes jistěna evolučně biologicky. Zakladatel sociobiologie E. O. Wilson to vyjádřil metaforou, že geny dodnes „drží kulturu na vodítku.“ (O lidské přirozenosti. Praha 1993, s. 161.) Vdyť díky našemu evolučnímu vybavení se ovládnání a využívání složitých systémů (domestikovaných zvířat, kulturních rostlin atp.) obejde bez jejich pochopení. Redukce či využívání dílčích funkcí složitých systémů je totiž nepoměrně snazší než pochopení jejich struktury.

---

¹ Převzato z knihy Šmajš, J.: *Ohrožená kultura. Od evoluční ontologie k ekologické politice*. Brno, nakl. „Zvláštní vydání...“ 1995, s. 72–79. Recenzi knihy přinášíme na s. 117.

(Člověk, který má porazit strom či opatřit si potravu sběrem a lovem, pralesu jako ekosystému rozumět nemusí.)

Dá se to říci také tak, že člověk neobdržel biologické předpoklady k tomu, aby chápal a správně reflektoval systémové vlastnosti větších celků, než jakými byly původní malé skupiny jedinců jeho vlastního druhu, kde každý každého osobně znal. A jakkoli dnes jistá část populace díky vysoce specializované přípravě, přístrojům a dalším okolnostem pragmaticky rozumí dílčím přírodním a technickým subsystémům, průměrný člověk vysoce komplexním systémům biosféry a kultury patrně nikdy přiměřeně rozumět nebude. Vyplývá z toho nejen naše neschopnost záměrnými amatérskými zásahy zlepšovat či upravovat strukturu nejsložitějších systémů technických (např. dnešních televizorů a počítačů), ale *především naše neschopnost zlepšovat a upravovat strukturu biosféry výhradně pro nás*. Zjistíme to bohužel až dnes, kdy jsme nuceni uznat, že náš biologicky omezený poznávací horizont nebude snadné ani technickými způsoby dále rozšiřovat.

Daň, kterou člověk platí za dnešní civilizační úspěch je tedy vysoká. Patří k ní nejen hrubě narušené přírodní předpoklady kultury, ale i *zatím nejvyšší míra lidské individuální závislosti* na jejím celku, tj. přísná funkční podřízenost člověka struktuře a chodu velkých nadindividuálních kulturních systémů. Jedinou relativně pozitivní stránkou této nové závislosti člověka na prostředí může být snad jen to, že uspíší pád antropocentrismu a že konečně pochová iluzi o dnešní kultuře jako zlepšování a pokračování přírodního vývoje na kvalitativně vyšší úrovni.

Nebude to ovšem tak jednoduché. Dnešní kultura — duchovní i materiální — je totiž taková, jaká je, vyrostla z málo proměnné lidské přirozenosti a je odkazem mnoha generací našich předků. Determinuje naše chování, naše myšlení a hodnoty i náš celkový obraz světa. Do jejího systému jsme se narodili a s tímto systémem jsme byli nuceni se identifikovat. Proto jsme v zajetí nejen souvislé tradice společenské, materiální a technické, ale i souvislé tradice duchovní, tj. filosofické, vědecké, náboženské a umělecké. A protože tato antropocentrická tradice vznikala v regionálních kulturách, nikdy nehájila perspektivní zájmy člověka a lidské kultury vůbec, ale okamžité zájmy dílčích populací a právě žijících jedinců.

Zdá se, že nejhlubší biologický kořen nynější krize spočívá v tom, že jeden druh původně stromových primátů se po ústupu pralesních ekosystémů dokázal napřímit a přizpůsobit životu v otevřené savaně. Vypělý sociální způsob života, komunikace a spolupráce, výroba a používání nástrojů atp. byly důležitými kulturními preadaptacemi, jimiž byli hominidé — bezprostřední předkové člověka — evolučně nastaveni na lokální přetváření přírody, na útočnou adaptivní strategii. A v tomto smyslu, jak to s jistou nadsázkou vyjádřil Lewis Thomas, „...jsme skutečně pány. Tímto směrem nás nestrhává lidská arogance, ale událost nejpřírodnější ze všech přírodních událostí. Tímto směrem jsme se prostě

ČLOVĚK A EKOLOGICKÁ TRANSFORMACE KULTURY

vyvinuli, tímto směrem jsme vyrostli, jsme takovým živočišným druhem.“ (Myšlenky pozdě v noci. Praha 1989, s. 72.)

Ale správně porozumět povaze přírodní predispozice, která kdysi umožnila kulturu, můžeme až po jejím rozvinutí, až když způsobí krizi. Regionální lovec-kosběračské a neolittické kultury, stále ještě korigované převahou přirozených ekosystémů, globální ekologickou krizi vyvolat nemohly. Teprve silně ekonomicky integrovaná technická civilizace, jejíž vysoký energetický příkon snižuje její citlivost na změny hostitelského prostředí, ekologický konflikt vyostřuje. Odřezává totiž další negativní zpětné vazby dílčích kultur s přirozenými ekosystémy, a je proto hlavní příčinou toho, že jsme dnes všichni — nezávisle na stupni civilizacího vývoje — stejně ohroženi.

Člověk, který je podle Lorenzových slov sice „posledním výkřikem, ale určitě ne posledním slovem“ vývoje druhů na Zemi, tu nebude žít věčně. (Takzvané zlo. Praha 1992, s. 193.) Překoná-li však ekologickou krizi, může mít perspektivu — jak to vyplývá z délky existence jiných vyšších živočišných druhů — ještě několik milionů let. V opačném případě možná jen několik desetiletí. Ale — tvrdě a nelibozvučně formulováno — předčasný zánik kultury by byl patrně také jen *přirozený způsob likvidace zvláště nebezpečného škůdce Země.*

Proto je dnes třeba člověka pochopit věčně, bez předsudků, sentimentality a zbytečného hodnotového zabarvení. Člověk i jako kultivovaný živočich vždy byl, je a bude částí přírody, i když ho kultura staví jakoby nad ni a proti ní. Nikoli globální kultura, ale biosféra je nedělitelná.

Osud člověka na Zemi je gigantickým vesmírným strukturám lhostejný. Fylogenetická linie našeho druhu je pro biosféru také jen jednou z mnoha větví evolučního stromu života, větví, která může z naší viny uschnout předčasně. Křesťané to slovy Erazima Koháka říkají podobně: Bůh nám slíbil, že nás nikdy nevyhubí, ale nechal nám svobodu, takže se můžeme vyhubit sami. Ano, máme částečnou individuální svobodu, můžeme volit mezi variantami svého jednání, ale optimální ekologickou variantu kulturního vývoje jako celku si už tak snadno zvolit nemůžeme.

Ekologická krize by nás předně měla smířit s tím, že nic kromě schopnosti duchovně reflektovat svět, vytvářet stále složitější umělé prostředí (kulturu) a jemu se intelektuálně přizpůsobovat, nesvědčí o naší dominanci v přirozené evoluci. Prostě nic nepotvrzuje pyšný antropocentrismus, z něhož vyrostly nejen dnešní technické civilizace, ale i dnešní globální krize.

A přes to všechno je člověk jedinou ústřední postavou dnešního dramatu. Je nejen největším rizikem nynější krize, ale i jedinou nadějí pro její zmírnění a vyřešení. *Vyřešit dnešní krizi by jistě bylo snadné, kdyby přírodu neničili také lidé poctiví a slušní. Bylo by to snadné, kdyby bylo možné změnit lidskou přirozenost.* Lidská biologická přirozenost je ovšem naší druhovou charakteristikou, vytvořila se nezávisle na nás už kdysi dávno a je obdivuhodně houževnatá. S. J. Gould, autor teorie přerušovaných rovnováh, tvrdí (a fosilní nálezy to potvrzují), že nový druh nevzniká v určité oblasti postupně, ale že se objevuje na-

jednou a plně zformovaný. A právě tak také později z evoluční scény mizí: zaniká téměř ve stejné podobě, v jaké se objevil.

Člověk, jak se zdá, se tomuto evolučnímu principu nevymyká. Pochází z miocenních lidoopů a díky vzpřímené chůzi, velkému a výkonnému mozku, předním končetinám uvolněným od lokomočního pohybu, barevnému stereoskopickému vidění apod. byl jistě už jako hominid živočichem výjimečným. Vyspělá sociální organizace, používání nástrojů, dělba práce, součinnost atp. mu umožnily rozvíjet komunikaci, dlouho pečovat o potomky, kontrolovat a ovládat velmi rozdílná prostředí. Jako savce závislého na sběru a lovu potravy ho evoluce vybavila schopností redukovat mnohoúrovňovou skutečnost na jednu organizační hladinu, schopností nevnímat věci příliš malé a příliš velké, procesy příliš pomalé a příliš rychlé. Vybavila ho schopností vnímat odděleně sebe a svět, schopností poznáním přesahovat původní vázanost na „Umwelt“, na vlastní ekologickou niku.

Zdá se, že už tyto předkulturní adaptace určily způsob založení kultury, že jsou dodnes kořenem lidské posedlosti předělávat přirozeně uspořádaný svět. Jsou patrně i pozadím lidské fascinace technikou a magií jejího algoritmu, pozadím obav z divoké přírody. Bývalý brazilský ministr životního prostředí José Lutzenberger napsal, že vidíme-li něco tak majestátního, jako je dešťový prales, cítíme, že s ním musíme něco udělat: vnést do něj pokrok, silnice, mosty, letadla...

Důvěřujeme-li evoluční hypotéze, byl náš biologický předek nejprve několik desítek milionů let primátem, pak několik milionů let hominidem a teprve nedávno, před několika desítkami tisíciletí se stal tzv. Homo sapiens. Pomalá „darwinovská“ evoluce, v níž výraznějším změnám kteréhokoli druhu brání vysoká stabilita jeho genetické paměti (odpovídající pomalé proměně celku biotického společenství), se samozřejmě nezastavila, ale je dnes zastíněna o několik řádů rychlejší „lamarckovskou“ evolucí kulturní. A kulturní evoluce musí mít svou vlastní nebiologickou informaci. Konzervativní genom člověka jako svůj informační subsystém používat nemůže. Odlišnost této evoluce — vyjádříme-li to schematicky — spočívá tedy v tom, že *dědičnost kulturního systému už nezajišťuje informace genetická, ale přebírá ji informace kulturní — vyvíjející se subsystém duchovní kultury.*

Kulturní evoluce, opírající se o informaci nesenou a rozvíjenou strukturami našeho mozku, je příliš krátkou epizodou v životě lidského druhu. Týká se jiného typu uspořádanosti a do lidské genetické informace se přímo zapisovat nemůže. V lidské morfologii a fyziologii se proto neprojevila téměř vůbec a její vliv se zatím omezil na elastickou oblast lidského vědomí. Podle Edvarda Wilsona je však téměř jisté, že větší část evoluce lidského sociálního chování proběhla už asi pět milionů let před nástupem civilizace. Jinak by se totiž „přežívající lovci-sběrači geneticky značnou měrou lišili od příslušníků vyspělých průmyslových národů, což se však nedá prokázat.“ (O lidské přirozenosti. Praha 1993, s. 41.)

Takže tu platí jakoby nepřímá úměra: Přírodě, pro niž jako druh téměř nic neznamena, vděčí člověk téměř za všechno; kultuře, která dnes zajišťuje naše přežití a v jejímž evolučním dramatu jsme jedinými protagonisty, nevděčíme biologicky téměř za nic. Pokoušet se o řešení ekologického problému záměrnou změnou lidské biologické přirozenosti, je vzhledem ke krátkosti času pošetilé. Jak bylo dříve naznačeno, musíme se především pokusit změnit to, co jsme na základě své málo proměnlivé biologické přirozenosti vytvořili a co je tedy v naší moci: *protipřírodní charakter kultury*.

Zopakujeme ještě, že aby člověk mohl zažehnout umělou kulturní evoluci, musel vytvořit nejen vyspělejší sociální organizaci, než mají jiní vyšší živočichové, ale především musel rozšířit a rozvinout *negenetickou informaci* — *základ duchovní kultury*. Nevíme sice, jakými konkrétními přeměnami okolních ekosystémů k tomu došlo, ale výsledek známe. Už velmi jednoduché formy duchovní kultury — tabu, kulty, rituály, magie — vytvořily tuto nebiologickou konstitutivní informaci. Nebyly sice objektivním poznáním skutečnosti, nebyly „orientovány na pravdu“ (L. Kováč), ale byly s to integrovat a zajistit dosaženou organizační úroveň lokální kultury tak, že mohla čelit jak opozici okolních přirozených ekosystémů, tak opozici všeobecné tendence skutečnosti k rozpadu.

Informace — tento pojem tu záměrně používáme velmi volně — je tedy normálním produktem vývoje složitých systémů. Od určité úrovně složitosti systému, která je nutně spojena s jeho křehkostí, musí totiž systém — proto, aby uchoval a byl s to rozvíjet organizaci, jíž v evoluci dosáhl — část své diferencované funkční struktury obětovat pro funkce informační. Musí si vytvořit příslušnou informační strukturu, která je ve srovnání se systémem, jehož zachování a rozvoj zajišťuje, poměrně jednoduchá, ale zato vysoce stabilní. Stabilita informačního záznamu má ve srovnání s křehkostí a pomíjivostí reálného systému jednu zásadní přednost: informace, není-li přerušeno její předávání, plní funkci spojitě protientropické bariéry. *Informace tedy integruje, jistí a umožňuje rozvíjet to, čeho už bylo vývojem systému dosaženo.*

Duchovní kultura jako skutečný *genom kulturního systému* sice spojitě přirůstá nebo se ztrácí, ale existuje jen jako rozptýlená. Nelze ji koncentrovat v jediné paměťové struktuře, např. v hlavě geniálního člověka, v encyklopedii, v centru vědeckých informací. Podobně jako celek kultury je i její informační subsystém — kultura duchovní — svérázným evolučním procesem, do něhož se jedinec vřazuje, v jehož rámci se socializuje a do něhož může sám informačně přispět.

Protože kulturní informace nevzniká jen společensky organizovanou poznávací činností teoretických disciplín, nelze ji ztotožňovat s vědou. Tato informace přirůstá i živelně, a to jednak působením společenské spontaneity, která se průběžně fixuje v různých strukturách duchovní i materiální kultury, a jednak přispěním mimovědeckých forem duchovní kultury — náboženství, mýtů, umění, poznatků běžného vědomí atp.

V principu samozřejmě platí, že k velké nevratné změně systému s vnitřní informací je nezbytné změnit jeho informaci. Ale jak jsme již naznačili, duchovní

kultura je rozptýleným a strukturovaným informačním subsystémem. A právě proto nestačí změnit jen obsah poznání té které vědy nebo jen některé společenské regulativy, např. hodnoty. Věda sice systematickým způsobem ovlivňuje některé dílčí prvky a oblasti kultury — zejména materiální kulturu, techniku a technologii, ale na utváření kultury v jejím celku „vědecky“ působit nemůže. Jiné složky duchovní kultury, které jsou právě tak kulturně konstitutivní jako věda, vědecké poznání nezahrnuje. Přímý vliv přírodní vědy na vznik nové techniky v určité části světa (např. mikroelektroniky v Japonsku) se v celku globální kultury nutně stává vlivem živelným a neočekávaným. V dílčích kulturách se kombinuje s místními podmínkami, se specifickými ekonomickými a politickými regulativy, s tradičním způsobem života atp.

Kultura, využijeme-li zavedeného ekologického termínu jako metafory, roste především *sukcesí*. Sukcesí se z přísně informačně determinovaných prvků a subsystémů živé přírody, lidí a ostatních podmínek kultury formovala kultura jako celek, jako opoziční evoluční proces uvnitř biosféry. Sukcesí přirůstala první kulturní informace, sukcesí se uvnitř kulturního systému v jisté fázi jeho historického vývoje počnou vytvářet i podmínky pro vznik informace vědecké. A teprve vyspělé teoretické poznání přírody se může podílet na ekologickém zlepšování genomu kultury, na řešení globálního ekologického problému formou ekologizace technosféry.

Ale celkovou kulturní informaci nelze nikdy převést na společného jmenovatele informace vědecké. A proto také nelze kulturu transformovat jen podle teoretického scénáře. Pokusy ignorovat vysokou evoluční hodnotu ostatních neteoretických složek kultury, pokusy o její přímé vědecké formování a řízení, skončily, jak víme, nezdarem. Spontánní mechanismy kulturní evoluce — navzdory cílevědomému úsilí jedinců i institucí společenského řízení — vedou kulturní pohyb znovu a znovu jeho vlastními cestami. Příznivé podmínky velké společenské změny musí proto z velké části vytvořit systém sám, tj. musí uzrát jeho přirozeným vývojem. A zdá se, že podmínky zásadní transformace kultury vznikající ekologickou politikou už také uzrály.

Věříme proto, že pozitivní ekologická změna kultury jako záměrná informační změna systémová je možná a že nezahrnuje nereálný požadavek, abychom se nejprve všichni změnili. Kulturní informace je sice nesena všemi tzv. strukturami společenské paměti, ale především aktuálně žijícími lidmi. Není ovšem nesena a ani rozvíjena celou světovou populací rovnoměrně, ale jistá část populace může některé její složky rozvíjet a uplatňovat více než jiné části: např. vědecká komunita, tvůrčí technici, struktury politického řízení apod.

Připomeňme tu na závěr jen možnosti tvůrčích techniků a nové ekologické politiky. Při záměrné konstrukci ekologicky šetrnější techniky musí v konečné fázi projekce převážit vliv kvalifikované vědeckotechnické inteligence. A ta za příznivých sociokulturních podmínek může do technických systémů vestavět ohleduplný vztah k přírodě, vztah, který už nemohou změnit jejich uživatelé. Se všemi riziky nezdaru se o rychlou transformaci protipřírodní technické civiliza-

ČLOVĚK A EKOLOGICKÁ TRANSFORMACE KULTURY

ce musí pokusit i vznikající ekologická politika. *Její úkolem nebude ale nic menšího, než zachránit existenci ohrožené kultury a člověka vůbec, nic menšího, než slepý civilizační vývoj omezit a podřídít hledisku zachování přirozené vzestupné evoluce biosféry.*

